

# Lélekfelfogás az ókorban

SZABÓ MÁRIA

szabomari35@gmail.com

Semmelweis Egyetem Szaknyelvi Intézet

<https://doi.org/10.61333/mony.20994>

## ABSZTRAKT

Az írás az ókori lélekfelfogás rövid és korántsem teljes ismertetésével keresi a választ arra, hogyan jöttek létre azok a kifejezések, amelyek a mai napig használatosak az orvosi nyelvben, mint például a *schizophrenia*, *bradyphrenia*, *oligophrenia*. Az ezeknek a szavaknak a tövében szereplő *-phren-* (gr. *phrén*) szóelem eredetileg rekeszizmot jelentett. A lélek és a testi betegségek összefüggése a sámánisztikus elképzelések óta ismert. Az alábbi tanulmány azt vizsgálja, hogyan változott az ókori és a későbbi gondolkodásban a lélegzetről, a lélekről, az animus és az anima, valamint a vis vitalis és a vis animalis kettősségéről való felfogás. Még a XVIII. században is tartotta magát az az elképzelés, mely szerint ezek károsodása okozhatja a testi betegségeket.

**Kulcsszavak:** lélek, thümosz, phrén, érzelmek, gondolkodás, animus, anima, betegségek

## ABSTRACT

### CONCEPTIONS OF THE SOUL IN ANTIQUITY

This article is a brief and by no means complete description of the ancient concept of the soul. How do medical terms like schizophrenia, oligophrenia, bradyphrenia, and so on, where the phren originally means diaphragm relate to the soul? The connection between the soul and physical illnesses has been known since shamanistic times. How did the breath-soul, animus-anima, vis animalis, and vis vitalis develop further, and could their damage cause diseases even according to 18th-century ideas?

**Keywords:** soul, thymos, phren, emotions, cogitation, animus, anima, diseases

## 1. BEVEZETÉS

Csupán egyetlen szerzőnek a lélek mibenlétéről, feladatairól, fajtáiról vallott elképzelését tárgyaló szakirodalom is csaknem könyvtáryi mennyiségű tételt számlál. Ennek a hatalmas irodalomnak a feldolgozása szinte lehetetlen vállalkozás volna, nem is teszek kísérletet erre. Tanulmányomban ókori szerzők fennmaradt írásai alapján szeret-

nék néhány sajátosságra rámutatni a lélekfogalom fejlődését illetően.

A lélegzet és a lélek egyenlő volt az étellel (nemcsak az ókori görögöknél, hanem minden kultúrában, így a sámánhitben is), és a lélek feladatai közé tartoztak mindazok a tevékenységek, amelyeket ma az agynak és az érzékszerveknek tulajdonítunk. Ahhoz, hogy megértsük az olyan orvosi terminusokat, mint a *schizophrenia*, *bradyphrenia*, *oligophrenia*, *euthymia*, *dysthymia*, meg kell ismernünk a lélek ókori elnevezéseit. Ismerve a *phrén* szó 'rekeszizom' jelentését, joggal lepődhetünk meg, hogy a *schizophrenia* 'tudathasadás', a *bradyphrenia* 'lassú agyműködés, lassú gondolkodás', az *oligophrenia* 'gyengeelméjűség' jelentésben használatos, és hogy a *thümosz* (eredetileg 'lélek' jelentésű) szó jelentése hogyan alakul az *euthymia* terminusban 'jó hangulat'-tá, 'jó közérzet'-té, a *dysthymia* szakkifejezésben pedig ennek az ellenkezőjévé. A *phrén* és a *thümosz* szavak már a homéroszi eposzokban is előfordulnak, és mindkettőnek köze volt a gondolkodáshoz és az érzelmekhez.

A *schizophrenia* szakkifejezést a görög *szkhizó* 'szétvág, hasít' igéből és a *phrén* 'lélek' szóból alkotta meg 1911-ben a svájci pszichiáter, Eugen Bleuler (1857–1939). A *bradyphreniát* először az ugyancsak svájci neurológus, François Naville írta le a XX. század elején, amikor a járványos encephalitis lethargicát tanulmányozta. A görög jelentés 'lassú ész, csökkent mentális működés', amelyet különböző betegségekkel kapcsolatban is leírtak, így például a Parkinson-kór, Alzheimer-kór, Huntington-kór, schizophrenia, dementia, B<sub>12</sub>-vitamin-hiányos állapot esetén. Az *oligophrón* (ma *oligophrén*) már az ókorban is használt kifejezés, azt jelentette, hogy 'kevésbé értelmes, kevés eszű'. A *paraphrón* (*paraphrén*) szintén használatos az ókorban, jelentése 'az, akinek a gondolkodása ellenkezik a józan ésszel, őrült'. A *paraphrenia* ma olyan elmebántalomra használt kifejezés, amely érzéksalódásokon alapuló téveszméket jelent.

A *thümosz* az érzelmek, indulatok székhelye is, így jelentheti a *hypothymia* a nyomott kedélyállapotot, az érzelmi reakciók csökkenését, a *hyperthymia* (akárcsak az *euphoria*) a kórosan emelkedett hangulatot. Az *euthymia* és a *dysthymia* ókori eredetű szavak, több ókori szerzőnél elő-

fordulnak, így Platónnál, Arisztotelésznél, Démokritosznál, Plutarkhosznál. Az *euthümeó* 'jó hangulatban van' ige többek között Arisztotelésznél a *Problémáiban*, a *düszhümia* 'csüggedés, melankólia' jelentésben például Euripidész *Médeia* című drámájában. Mind a két kifejezést a mai napig használjuk a beteg kedélyállapotának, közérzetének leírására.

A következőkben áttekintem, hogy a legrégebb időkben milyen elképzelések éltek a lélek mibenlétével és feladataival kapcsolatban, és hogy mindez hogyan függött össze a gyógyítással.

## 2. A SÁMÁNIZMUS LÉLEKFELFOGÁSA

Az írott forrásokat megelőzően a sámánizmus lélekfelfogása adhat támpontokat a korai elképzelésekre a lélekkel kapcsolatban. Mircea Eliade (1) számos példát ismertet a sámánisztikus lélekfelfogásról, Frazer *Az aranyágban* (2) szintén foglalkozik a kérdéssel, akárcsak Dodds (3), aki a lélekről szóló későbbi görög tanítások egy részét, illetve bizonyos iatromantészek, orvosjósok működését a sámánizmus hitére vezeti vissza.

A jakutok hite (1a) szerint a jók és a rosszak halálukkor egyaránt az égbe kerülnek, ahol lelkük madáralakot ölt (vö. egyiptomi ba lélek), és a lélekmadarak a világfa ágaira telepednek le. Szintén madáralakban képzelik el a lelket bizonyos indián törzsek. A kiváltságosok testét elégetik, és ezek lelke a füsttel együtt az égbe száll, ahol a földi élethez hasonló életet élnek a továbbiakban. A tűz a halál után égi életet biztosít, így a villám sújtotta emberek lelke is az égbe jut. Azonban a betegséget követő halál az alvilágba juttatja az embert, ugyanis a betegségeket a rossz szellemek, démonok vagy a halottak okozzák. Mivel a halottak csak a temetés után három, hét vagy negyven nappal indulnak el új hazájukba, addig az élők közelében tartózkodnak, különféle módokon a halott lelkét meg kell tévesztetni, hogy ne vihesse el az élőket. Természetesen a halott házában a sámánnak tisztító szertartást kell elvégeznie ezeken a napokon, a hozzátartozók pedig étel- és italáldozatot mutatnak be halott hozzátartozójuknak (1a).

A sámánok fő feladata a gyógyítás (1b) Közép- és Észak-Ázsiában, mivel a sámánok az emberi lélek legjobb ismerői. A betegségek oka ugyanis többnyire a lélekvesztés, amelyet okozhat a lélek eltévedése, illetve démonok által történt ellopása. Azért nem szabad az alvót hirtelen felébresztetni, mert a lelke álmában távol jár, látja a távoli helyeket, embereket, és elvágzi azokat a cselekedeteket, amelyeket az ember álmában lát. Ha hirtelen felébresztik az alvót, akkor a léleknek nincs ideje visszatérni a testbe. Ugyanez az oka annak is, hogy az alvó embert nem szabad máshová szállítani, és külsejét nem szabad megváltoztatni, mert a lel-

ke nem talál vissza, vagy nem ismeri fel a megváltozott külsőt (1c, 2b). Szintén ez az egyik oka az egyiptomiak mumifikálási eljárásainak, ahhoz ugyanis, hogy a lélek felismerje a testet, hasonlítania kell az élőhöz. A betegség oka tehát a lélekvesztés, a sámán feladata pedig az, hogy felkutassa és visszahelyezze a lelket az ember testébe. Előfordulhat, hogy démonok is megszállják az illetőt, nem csak a lelke vész el, így mind a két okot ki kell küszöbölnie a sámánnak a gyógyulás érdekében. Vannak olyan álmok, amelyek a lélek szökését idézik elő, ellophatják a lelket a holtak, akik nem akarnak a holtak birodalmába átkelni, illetve a beteg lelke elcsavarog, nem talál vissza a testébe (1d). Az indonézekenél az embernek három vagy hét lelke is lehet, a halál után az egyik a sírban marad, egy leszáll a holtak birodalmába, egy pedig az égbe megy (1e). Más népek is azt feltételezték, hogy több lelke van az embernek: a Fraser alsó folyása mellett élő indián törzsek szerint az embernek négy lelke van (2a). Általános felfogás az is, hogy a lélek alvás közben átmenetileg távozik, a halálnál azonban tartósan távol marad.

## 3. AZ ÓKORI MEZOPOTÁMIA ÉS EGYIPTOM LÉLEKFELFOGÁSA

Az ókori Mezopotámiában négy lélek- vagy szellemfogalom (4a) volt, amelyeket meglehetősen nehéz meghatározni, és mindegyiknek több aspektusa ismert. Az ilu megfelel a görög eudaimónnak; az, akinek jó daimónja van, szerencsés. Az ilu egyúttal a szellemi képességet, az emberben lakozó valamiféle istenit jelenti. A lamassu a hasonmás, a szobor, a görög eidólonhoz lehet hasonlítani, amely az illető sajátos testi vonásait tükrözi, ilyen az egyiptomiaknál a ka lélek, az ember hasonmásában megnyilvánuló külső lélekfogalom. A šedu az egyén életerejének és nemi képességeinek a kifejezése, mely a római genius-hoz hasonló, az istaru pedig a sors. Mindezen lelkek vagy szellemek kapcsolatban állnak a szerencsével, és mindnek van valamilyen kapcsolata a démonok vagy a holtak világával is.

Az egyiptomiaknál három lélekfogalommal találkozunk, amelyek közül a ka (5, 6c) lélek az ember életereje vagy szelleme, amely a halál után is tovább él. A kát antropomorf alakban ábrázolja az egyiptomi művészet, ő az ember hasonmása, mindig jelen van, segíti az embert egész életében, és egyben a nemzőerő jelképe, akár a mezopotámiai šedu vagy a római genius. A ka teremtető erő, életadó energia, az élet igazi lényege, a halál után a ka veszi át az életfunkciókat. A sírépítmények keleti oldalán helyezték el az úgynevezett áljutót, amelyen a halott neve és címei voltak felsorolva, ezen át közlekedett a ka lélek, és ide helyezték az étel-ital áldozatot a halott számára. A halotti szentély közelében lévő szerdábban helyezték el a halott ka szobrát, ez egy teljesen zárt kis helyiség volt, melyen

csak szemmagasságban volt egy nyílás, hogy a ka láthassa a szertartásokat, amelyeket a halott tiszteletére végeztek el. Az áldozatok bemutatása a halott ka lelkének külön erre specializálódott papok feladata volt, őket a hozzátartozók fizették. A ka lélek hieroglif jele két feltartott kar. A ba (6b) lelket madár alakban ábrázolta az egyiptomi művészet, és a halott feje mellé helyezték el. A ba lélek mindig a sír közelében tartózkodott, az ember belső erejét és isteni lényét testesítette meg. Az újbirodalom korától már nem teljesen madár alakban, hanem madártesttel és emberfejjel, emberkarral ábrázolták. A ba elhagyhatja a sírt, és felkeresheti azokat a helyeket, amelyeket az ember életében kedvelt, és helyette továbbra is élvezheti a földi örömeiket. A ba lélek a mumifikálás folyamán elhagyja a testet, majd a szájmegnyitás szertartásának elvégzése után visszatér, és örök életet biztosít a halott számára. A harmadik lélekfogalom az ah (6a), hieroglifája a bibic, a lélek fénytermészetét fejezi ki, de halotti szellem, kísértet jelentésben is szerepel.

Ezekben a lélekfelfogásokban a léleknek, illetve egyik alakjának örök élete van, és fontos szerepet tölt be az ember életfunkcióinak fenntartásában a túlvilágon is. Együttal isteni természetű, és az érzékelés, az örömteli dolgok élvezése szintén a lélekhez köthető.

#### 4. A HOMÉROSZI LÉLEKFOGALMAK

A görög irodalomból Homérosz (7, 8, 9, 10) az első forrásunk a lélek/lelkek természetét illetően. A különféle neven nevezett lélek különféle feladatokat lát el, és ezek a feladatok a később Platónnál háromra redukálódott lélekrész tevékenységeihez hasonlítanak.

##### 1. thümosz (11a, 12a)

###### a) 'élet, életerő'

„[...] epedett, hogy vesse az argoszi népet / hátra hamar, s lelkét [thümon] soknak vegye még el a harcban” (Iliász 5,690–1)<sup>1</sup>

„[...] föllélegzett s megtért kebelébe a lélek [esz phrena thümosz]” (Odüsszeia 5,458–9)

b) 'a szív mint az indulatok, a bátorság, a harag székhelye'

„hanem Átreidész Agamemnónnak nem tetszett a szívében [thümó]” (Iliász 1,24) (Szabó M. ford.)

„Te pedig belül téped a lelked [thümon] haragudván, / hogy az akhájok között a legkiválóbbat nem tisztelted” (Iliász 1,243–4) (Szabó M. ford.)

„úgy ne legyen, hogy majd seregünket sújtja haragja. / Mert nagy az indulat [thümosz] úgyis a Zeusz-táplálta királyban” (Iliász 2,195–6)

##### c) 'vágy, óhaj'

„[...] kelyhed színig van töltve előtted / mindig, akár az enyém, hogy igyál, ha kívánja a lelked [thümosz]” (Iliász 4,262–3)

„Tedd, amit óhajtasz, cselekedd, ami vágya szivednek [thümó].” (Odüsszeia 13,145)

##### d) 'az értelem, az akarat, a gondolkodás székhelye'

„Szólt; mire töprengett a szívében [thümó] Nesztoridész hős, / mint ígérje meg ezt s illőn hogyan is vigye végbe” (Odüsszeia 15,202–3)

„Csakhogy a lelkem [ana thümon] mást sejt ám, s ez teljesebbik be” (Odüsszeia 19,312)

„Ugyanis elküldte az istennő, a fehérkarú Héra, / mindkettőt egyformán szeretve és féltve a szívében [thümó]” (Iliász 1,194–5) (Szabó M. ford.)

„Hányta-vetette utána a lelkében s a szívében [kata phrena kai kata thümon], / vajjon a mennydörgő Zeusz sarját űzze először, / vagy sok más lükiébelinek vegye-e el a lelkét” (Iliász 5,671–3.)

A lélek helye lehet:

##### a) a mellkas, a szív

„rajta tehát, most csak lakomázzatok és igyatok bort, / míg szívetekben [eni sztéthesszi] olyan nem lesz, felüldülve, a lélek [thümon], / mint volt, hogy legelőször eredtetek útra göröngyös / otthoni földjéről Ithakának” (Odüsszeia 10,460–3)

##### b) a rekeszizom

„[...] föllélegzett s megtért kebelébe a lélek [esz phrena thümosz]” (Odüsszeia 5,458–9)

##### c) a láb (ijedtség hatására)

„azután pedig látták Hektórt közeledni a férfiak sorában, / megijedtek, mindnek a lábához hullott a lelke [thümosz]” (Iliász 15,279–80) (Szabó M. ford.)

1. kér 'a szív mint az érzelmek, indulatok, szenvedélyek székhelye' (12b, 11b)

„jött az Olümposz csúcsairól, haragudva szívében [kér]” (Iliász 1,44)

„[...] kedves szívét [philon kér] sorvasztva csak ült ott / és így vágyakozott a csatára s a harci zsvajra.” (Iliász 1,491–2)

2. phrén 'a rekeszizom, mint a gondolkodó, akaró, érző képességek székhelye; értelem, szellem, lélek, szív' (12c, 11c)

„Jósa a rossznak, jót sose mondtál még nekem eddig: / mindig örül szíved [phreszi], ha a rosszat jósolhatja” (Iliász 1,106–107)

1 Ha külön nem jelzem, akkor a homéroszi eposzokat a továbbiakban Devcseri Gábor fordításában közlöm. Saját fordításaim prózafordítások.

„Csakhogy most a szivem [kata phrena] szörnyen fél: félrevezethet / téged a tengeri vénnek ezüstöslábú leánya” (Iliász 1,555–556)

„hanem a lelkedben [phreszin] nincs sem erő, sem bátorság” (Iliász 3,45) (Szabó M. ford.)

„jól gondold akkor meg a lelkedben s a szivedben [kata phrena kai kata thümon]” (Odüsszeia 1,294)

„Automedón, melyik isten volt, ki szívedbe [en sztéthesszin] vetette / kárra-vivő tervét, s megfosztott józan eszedtől [phrenasz]?” (Iliász 17,469–70)

3. étor 'szív, életerő, élet; a gondolkodás és az érzelmek, az öröm, a fájdalom, a félelem, a remény, az óhaj, a hajlam székhelye; értelem, lélek' (12c, 11d),

„[...] mire fájdalom ébredt Péleióban: a szíve [étor] / bundás melle [sztéthesszin] alatt hanyódott kétfele” (Iliász 1,188–9)

4. kardié/kradié 'szív, lélek, bátorság; a szív mint az érzelmek, hajlamok, szenvedély székhelye' (12d, 11e)

„Menj az olümposzi csúcsra, esengj Zeuszhoz, ha a múltban / már a szívet [kradién] szóval vagy tettel felvidítottad” (Iliász 1,394–5)

„[...] mert a szívet-lelkét [kradién kai thümon] nagy fájdalom érte” (Iliász 2,171)

5. sztéthosz 'mellkas'; itt van a kér, a kardié, az étor és a thümosz székhelye, ezért 'a szenvedélyek, az érzelmek és az ész székhelye' is (12e, 11f)

„Így szólt, azoknak pedig megindította kebelükben a lelket [thümon eni sztéthesszin]” (Iliász 2,142) (Szabó M. ford.)

„ennyire nemremegő a te elméd [noosz] is kebeledben [eni sztéthesszin]” (Iliász 3,63)

6. pszükhé 'életerő, élet, lélek, a halott lelke, szelleme, pillangó' (12f, 11g)

„Ezt elhagyta a lélek [pszükhé] is, és a szemére köd omlott” (Iliász 5,696)

„[...] míg lelke [pszükhé] sietve szökött ki a megnyílt / nagy seben át, s a szemét a homály betakarta egészen” (Iliász 14,518–9)

„vissza azonban már sohasem zsákmánylod a lelked [pszükhé], / sem nem vásárlod, ha kiszállt a fogak rekeszéből” (Iliász 9,408–9)

„Elhúnyt édesanyámnak is eljött ekkor a lelke [pszükhé]” (Odüsszeia 11,84)

„Ó jaj, hát csakugyan van Hádész háza ölében / lélek is, árnykép is [pszükhé kai eidólon], hanem élete [phrenesz] csöpp sem az árnyak” (Iliász 23,103–4.)

„Ekkor a kérők lelkét [pszükhasz] Külléné-hegyi Hermész / szólította elő; a kezében fogta a pálcát, / szép szín-arany botját, mellyel megigézi halandók / közt, akinek csak akarja, szemét, vagy szünteti álmát.” (Odüsszeia 24,1–4)

A fenti kifejezések azokat a lelki funkciókat testesítik meg (beleértve a lelket mint az élet lényegét), amelyek a későbbiekben a lélek részeként fognak megjelenni. Nincs egy-egy lélekfogalom, valamint a lélek helyét illetően is különböznek az elképzelések. A lélek székhelyét is különböző helyekre képzelték, így a szívbe, a vérbe, a rekeszizomba, a fejbe, a májba. A májat azért gondolták a lélek székhelyének, mivel a májból való jóslás fontos és elterjedt jóslási forma volt. A hepatoszkópiát (4b) Mezopotámiából vették át a görögök és az etruszkok, és úgy gondolták, hogy ha az istenek akarata az áldozati állat májába írják, akkor ez fontos szerv és a lélek székhelye. Mégis a szívet, lelket, gondolkodást jelentő szavak közül kiemelkedik a két leggyakrabban használt kifejezés, a thümosz és pszükhé. A thümoszban kél a harag és az indulatok, de ez a gondolkodás, a megfontolás, a vágyakozás szerve is, valamint jelenti az életet. A pszükhé szintén jelenti az életet, hiszen a tátongó sebeket át kiröppenő lélekkel együtt elszáll az élet is. Ugyanakkor a pszükhé jelenti a holtak lelkét, amely az alvilágban tovább él. Azt mondhatjuk tehát, hogy a pszükhé a lélek halhatatlan része, amelyet Homérosz a lélegzettel, az élet-lélekkel azonosított. A thümosz ezzel szemben a gondolkodó, érzékelő lélek az eposzokban.

## 5. AZ ÓKORI GÖRÖG FILOZÓFIA LÉLEKFELFOGÁSA

A filozófia létrejöttével, de Szókratész fellépésétől kezdve mindenképpen a lélek szerepe és fajtái vagy részei fontos részét képezték a görög gondolkodásnak. Vizsgálták a lélek funkcióit: hol helyezkedhet el, milyen részekből áll, és vajon halhatatlan-e, vagy velünk együtt megsemmisül. Arisztotelész összefoglalta az elődök tanításait a lélekről (13a), és azt állította, hogy a régiek elsősorban két nézetet hagytak az utódokra a lelket illetően, mégpedig azt, hogy a lélek mozgató és érzékelő: ebben a két dologban különbözik a lelkes lény a lélek nélkülítől. Arisztotelész a preszókratikus filozófusok és Platón lélekfelfogását ismerteti és bírálja. A preszókratikusok lélekfilozófiájáról nagyon keveset tudunk, mivel írásaikból semmi vagy csak töredékek maradtak ránk. Ezért nagyon jelentős a doxográfusok szerepe, például Arisztotelészé, aki elődeinek nézeteit minden művében összefoglalta. Feltűnő azonban, hogy a lélekre használt sok homéroszi szó más értelmet nyer, és csak a pszükhé szóval találkozunk 'lélek' jelentésben. A pszükhé szó jelentései is többféleképpen lehetnek, így például Platón *Phaidón*-jában jelentheti az élet lényegét, az ésszt, illetve az ént is.

Az első görög filozófusok a milétoszi iskola tagjai voltak. Thalészről (akinek az életéről keveset tudunk, például azt, hogy megjósolta az i. e. 585–584. évi napfogyatkozást) a következőket írja Arisztotelész (13b, 14a): „A hagyományból úgy látszik, hogy Thalész is valami mozgatónak feltételezte a lelket [tén pszükhén hüpolabein], minthogy azt állította, hogy a mágneskönek lelke van, mert a vasat mozgatja. Azt is mondják némelyek, hogy az [ti. a lélek] áthatja a mindenséget, s ennek alapján vélte Thalész is azt, hogy minden tele van istenekkel”<sup>2</sup> (13b).

Ezek alapján úgy tűnik, hogy Thalész és társai, Anaximandrosz és Anaximenész, mindennek lelket tulajdonítottak, az élettelen dolgoknak is.<sup>3</sup> Anaximenész a levegőt, a lélegzetet és a lelket egyívásúnak tartja, ahogy logikusan következik is abból a megfigyelésből, hogy addig élünk, amíg lélegzünk. Az első filozófusok az arkhét keresték, azaz azt a dolgot, amelyből a világon minden létrejött, ez Anaximenésznél a levegő (aér) volt, mivel az élethez mindennek szüksége van levegőre.

„Ahogy a mi lelkünk [pszükhé], mondja, amely levegő [aér], összetart bennünket és uralkodik rajtunk, az egész kozmoszt is a szél (vagy lélegzet) és levegő veszi körül” (14b). A testet összetartó lélek más, Arisztotelészt megelőző szerzőnél nem fordul elő (14c). Anaximenésznél fordul elő először, hogy a pneuma egyszerre jelent lélegzetet és szélrohagot, majd ez a használat a tragikusoknál, Aiszkhülosznál, Szophoklésznel és Euripidésznél válik általánossá. A lélek mint lélegzet ősrégi közkeletű hagyomány volt, azonban ez az első állítás a lélekről, és a lélek említése önmagában is jelentős.

Mindenesetre bármivel hozták is összefüggésbe a lelket (egyebek mellett a vérrel, a lélegzettel, a szívvel), minden korai szerző, így Homérosz is az élet fenntartójának és a gondolkodás, a tudatosság forrásának tekintette (14d). Amíg az ember lélegzik és mozog, mozgat más dolgokat, gondolkodik, érzel, de ha eszméletét veszti, akkor lelke nem látja el a feladatát, ha pedig meghal, akkor ez az állapot állandósul.

Epheszosi Hérakleitosz<sup>4</sup> (14e, 15) szerint az egész kozmoszt az ellentétek egysége és harca hatja át. Nála a lélek tüzes természetű, a világtűz része, amely ellentétéből, a vízből keletkezik és egyben halálát is a nedvessé válás okozza. Ha a lélek megnedvesedik, például ha a felnőtt férfi részeg lesz, a lélek működőképessége csökken, azaz tiszta gondolkodásra képtelen lesz. „A lelkek számára halál vízzé lenni, a víz számára halál földdé lenni, ámde a földből víz lesz, a vízből pedig lélek” (14f).

Hérakleitosz szerint tehát a lélek feladata a gondolkodás, a lélek az értelem székhelye, amely eljut a test minden részébe, és nincs határa. „Hérakleitosz szerint azáltal leszünk értelmesek, hogy az isteni értelmet [logosz] lélegzés által magunkba szívjuk, és álmunkban megfedkezünk magunkról, de ébren visszanyerjük értelmi képességeinket” (14g).

Ahogy Anaximenésznél a lélegzettel függ össze a lélek és az élet, úgy Hérakleitosznál a lélek tüzes természetével, hiszen az élő test meleg, míg a halott hideg. A görögök úgy képzeltek, hogy a levegő kétféle: létezik a tüzes természetű, az éghez közeli, isteni aithér és a földhöz közeli aér; ez utóbbi a levegő kevésbé tiszta, nem isteni része, amelyet belélegzünk. A lélek-lélegzet és a lélek tüzes természete egyaránt nagyon régi gondolat, Anaximenész az előbbi hagyományból, míg Hérakleitosz az utóbbiból merítette lélekfogalmát. Foglalkozik az ébrenlét, alvás, halál kérdéseivel, és azt mondja, hogy amikor ébren vagyunk, lelkünk kapcsolatban áll az isteni értelemmel, a logosszal, amely azonos a világtűzzel, álmunkban azonban ez a kapcsolat megszakad. Alvás alatt a légzés biztosítja, hogy ne váljunk el teljesen a világtűztől, amely a halállal szakad meg véglegesen. Ez a gondolat is régi népi hagyományon alapul, megtalálható a legtöbb ősi kultúrában, ahogy fentebb is említettem, hogy az alvás során a lélek tevékenysége csökken (jelen esetben azért, mert elszakad a világtűztől), nem tudja feladatát ellátni, és a halállal teljesen megszűnik a lélek alkalmassága feladatainak ellátására. Hérakleitosznál a lélek első ízben került összefüggésbe nemcsak a test, hanem a világegész szerkezetével. Az értelem székhelye kifejezetten a lélekbe helyeződik át.

Szamoszi Püthagorasz a dél-itáliai Krotónban alapította meg iskoláját, és egész filozófiája, a lélekről vallott felfogása igen nagy hatással volt Platónra. Püthagorasz tanításairól csak másodlagos forrásaink vannak. A lélekvándorlásról szóló tanítást az orphikusoktól vehette át, de hogy az orphikusok honnan vették, arról csak találgatások folynak. Tudjuk, hogy járt Egyiptomban, és az egyiptomi túlvilághit szerint a lélek fennmarad, és az ember folytatja a túlvilágon e világi életét, de lelke nem vándorol.

Az a gondolat, amely majd Platónnál oly fontos szerepet fog betölteni az igazi tudás elnyerésénél, hogy tudniillik a lélek a testtel érintkezve beszennyeződik, az orphikusoktól ered. Püthagorasz a lélek megtisztításának eszközének tartja a filozófiával és a tudományokkal való foglalkozást, valamint a zenét. Másodlagos forrásokból tudjuk, hogy orvoslással is foglalkozott, és a zenét elsőként alkalmazta bizonyos lelki

<sup>2</sup> Itt és a továbbiakban is a Kirk–Raven–Schofield-könyvben szereplő fordítások mind Csiszter Kálmán és Steiger Kornél fordításai.

<sup>3</sup> A korai filozófusok születési és halálozási évét nem tudjuk pontosan, az akadémikát, azaz a fénykorukat szokták megadni. Theophrasztosz szerint Anaximandrosz i. e. 547–546-ban 64 éves volt. Diogenész Laertiosz szerint Anaximenész i. e. 528–525-ben, a 63. olimpiasz idején halt meg.

<sup>4</sup> Akadémikát Diogenész Laertiosz a 69. olimpiasz idejére, azaz i. e. 504–501-re teszi.

betegségek gyógyítására. Úgy gondolta, hogy a dallamok és a zene segítségével lehet az emberi jellemet és szenvedélyeket gyógyítani, mivel ezek hatására a lélek képességei harmonikusan összerendeződnek. Így képes volt testi és lelki betegségeket is meggyógyítani, a lélek szenvedélyeit, például haragot, részvétet, szomorúságot, mindenféle vágyat, sóvárgást, indulatokat az ellenkezőjére fordítani. Hallgatói esténként zenét hallgattak, amely segítségével megtisztult lelkük a napi szennyeződésektől, és nyugodt álmuk volt, reggel pedig másféle dallamokkal üzte el az éjszakai kábultságot. A táncot szintén felhasználták, a zenészszerzők a lant volt, valamint Homérosz és Hésziódosz kiválasztott verseit olvasták fel a lélek helyrehozására. Bizonyos szenvedélyeket és betegségeket szó szerint ráénekelve gyógyítottak (16a, 10a).

Arisztotelész a püthagoreusok lélekfelfogásáról beszámolva azt írja (13c), hogy a lélek (pszükhé) valamiféle harmónia, amely ellentétek keveréke és összetétele. Tudomásunk szerint az orvos és filozófus krotóni Alkmaion volt az első, aki állatokat, nevezetesen kecskéket boncolt. Felfedezte a később Eustach-kürtnek nevezett, a fület és a garatot összekötő járatot, valamint azt is, hogy a szemideg (amit pórusnak nevezett) az agyba vezet. Ő alkotta meg az első noszológiai elméletet is (a betegségek kialakulásával és okával foglalkozó tudomány), amely szerint a testünkben lévő ellentétek (hideg és meleg, nedves és száraz) megfelelő aránya esetén egészségesek vagyunk, a betegség oka pedig (az isteneken kívül) az ellentétes tulajdonságok egyikének túlsúlya. Alkmaion szerint a lélek állandó mozgásban van, akárcsak az égitestek, és emiatt hasonlatos az istenekhez és halhatatlan (13d). Az, ami önmagát mozgatja, halhatatlan kell legyen: ezt az érvet a lélek halhatatlanságára vonatkozóan feltehetően Platón Alkmaiontól vette át (14g, 17a).

Akragasi Empedoklész (i. e. 500 körül született) az első filozófus, akiről tudjuk, hogy írt egy orvosi értekezést 600 sor terjedelemben, valamint hogy *Az orvostudomány* című írása prózában íródott, de egyik sem maradt fenn. A Porphüriosznál fennmaradt töredék szerint a szív körüli vér a gondolatok székhelye (105. töredék, 18). Empedoklész elemtana szerint a földön minden négy elemből áll: vízből, tűzből, levegőből és földből. Szerinte a lélek a gondolkodás és az érzékelés forrása, és azért képes a lélek gondolkodni és érzékelni, mert mind a négy elem megtalálható benne. Empedoklész a lélek vándorlását is tanítja: „Mert én egykor voltam már fiú is, lány is, bokor, madár és néma tengeri hal” (B 117, 18). Szerinte a véres áldozatok és a húsfogyasztás az eredendő bűnök, amelyek miatt a léleknek újra meg újra más lényben kell újjászületnie. „Mert földdel látjuk a földet, vízzel a vizet, aithérrel az isteni aithért, tűzzel a megsemmisítő tüzet, szeretetet szeretettel, a gyűlöletet meg szomorú gyűlölettel” (fragm. B109, 18).

Anaxagorasz és az atomista filozófia ókori képviselője, Démokritosz (18) néhol a lélek és az ész azonosságát tanítja, máskor megkülönbözteti a kettőt. Tehát a legtöbb preszókratikus filozófusnál a lélek mozgó és megismerő képességgel rendelkezik. Démokritosznál a lélek és az ész ugyanaz. A lélek és az ész atomjai kicsinyek, gömbölyűek, ezért a legmozgékonyabbak. A lélek a testben szétszór, gömb alakú atomokból áll, valószínűleg ez a testben mindenütt jelen lévő életszellemek forrása. Feltehetően az ész a lélekatomok koncentrációja. Az ókori atomisták szerint a lélek nem halhatatlan, hanem a test halálakor a lélekatomok is fölbomlanak.

Szókratész tanításait Platón és Xenophón műveiből ismerjük, bár nehéz elkülöníteni, hogy valójában mi volt Platón saját tanítása és mi a mesteréé. Fellépését szókratészi fordulatnak nevezzük, ugyanis a korábbi természetfilozófia helyett az ember kerül a filozófusok vizsgálódásának homlokterébe. Az ember, a társadalom, a vallás, az etika kérdései válnak fő témájává a filozófiai iskoláknak.

Szókratész leghíresebb tanítványa Platón (i. e. 427/428–348), aki több írásában is foglalkozik a lélekkel (*Állam*, *Phaidón*, *Phaidrosz*, *Timaiosz*). A *Phaidónban* (17c) Szókratész halála előtt barátai összegyűlnek a börtönben, és Szókratész a közelgő halála kapcsán beszél a lélek halhatatlanságáról. Minden filozófusnak foglalkoznia kell a halállal, de nem szabad öngyilkossághoz folyamodnia. Platón a lélek halhatatlanságáról, a léleknek a test börtönéből való szabadulásáról és az igazi megismerésről szóló tanításaira nagy hatással voltak az orphikus, püthagoreus tanítások és Alkmaion nézetei. A bölcs nem fél a haláltól, mert megszabadul a halállal a test nyűgétől, és a test börtönéből megszabadult lélekkel elérheti a tökéletes megismerést. Az érzékszerveink ugyanis megcsalnak bennünket, velük csak az ideák, a valódi létezők másolatait fogjuk fel, míg a test börtönéből szabadult lélek az ideák világába érkezvén a valódi létezőket ismerheti meg. A test ezernyi bajt hoz ránk, táplálékra, ruhára van szüksége, betegségek, félelmek, szenvedélyek, ábrándképek gátolják, emiatt nem érhető el az igazi bölcsesség, a phronészisz. Az életben akkor jutunk a legközelebb a tudáshoz, ha a lélek minél inkább elszakad a testtől. Ezért a filozófus örömmel néz a halál elébe, hiszen akkor érheti el az igazi bölcsességet. Beszél a tanulásról, amely nem más, mint az ideákra való visszaemlékezés. Az ember lelke minél több ideával találkozott, mielőtt újjászületett volna, annál több ismeretet fog szerezni a földi életben. Az újjászületés körforgásában ki milyen földi életet élt, úgy fog újjászületni, így például a zsarnokok, rablók, igazságtalanok keselyűk, héják és farkasok lesznek.

Taylor szerint a *Phaidrosz* az egyik legkiválóbb írása Platónnak (17a). A *Phaidroszban* ismét előkerül a lélek

halhatatlanságának kérdése. A lélek isteni természetű, önmagát mozgatja, tehát halhatatlan; ami önmagát mozgatja, az nem keletkezhet és nem pusztulhat el. Ha a lélek a vizsgálódásai során az érzékszervek tapasztalataira támaszkodik, akkor csak tévelyeg. Viszont az érzékszervi tapasztalatok segítik a visszaemlékezést. Beszél a lélek részeiről, a híres fogathasonlatban a kocsihajtó az ész, két ló közül az egyik derék és nemes, a másik hitvány. A nemes ló a helyes vélemény, a tisztesség, okos szóval lehet irányítani; a másik nehezen kormányozható, féktelen és kérkedő, a vágyakat jelképezi. Beszél a lélekvándorlásról is: ahonnan jött a lélek, oda nem tér vissza tízezer évig, csak akkor, ha valaki háromszor filozófusként születik újra, azoknak lelke háromezer év múlva visszatérhet csillaglakására.

Az *Államban* a lélek munkájának tartja a vezetést, a megfontolást, az életet, erénye az igazságosság (17b). A lélek hajlamai a gondolkodás, az indulat és a vágyakozás. Azt, amellyel gondolkodunk, a lélek gondolkodó részének nevezzük, azt pedig, amelyik éhez, szomjazik, szeret stb., általában a vágyak hatása alatt áll, a lélek vágyakozó részének nevezzük. A lélek harmadik része az indulatos, amely természettől fogva a gondolkodó lélekrész segítője. Az ember lelkének ugyanazon részei vannak, mint az államnak: a vezetők megfelelnek a gondolkodó lélekrésznek, az örök az indulatos, a kézművesek, földművesek a vágyakozó lélekrésznek (17b).

A lélek betegségei az igazságtalanság, a zabolátlanság, a tudatlanság, a gyávaság (17b), de ezek nem pusztítják el a lelket, mert a lélek halhatatlan. Az *Állam* a pamphüliai Ér (17b) látomásával zárul, amely azt meséli el, hogy mi történik az igazságos és a gonosz emberek lelkével haláluk után.

Dodds (3) azt írja, hogy az V. századi attikai szerzőknél a pszükhé, a lélek hasonlóképpen, mint ióniai elődeiknél, inkább emocionális tulajdonságokkal rendelkezik: a bátorság, a vágyak, a szenvedélyek, a szánalom, a szorongás székhelye. Platón előtt ritkán fordul elő az értelem székhelyeként, és hatásköre a homéroszi thümoszéval azonos. Alkalmanként a lelkiismerettel is azonosították, valahol a test mélyén lakik, és innen szól az emberhez, ahogy a homéroszi idézeteknél is láttuk. Láttuk, hogy Hérakleitosznál a lélek ébren a legaktívabb, Xenophón és Pindaros szerint a lélek akkor a legaktívabb, amikor a test alszik. Dodds úgy gondolja, hogy ez a gondolat a sámánisztikus kultúrákból ered, amelyekkel a görögök Thrákiában és a szkütháknál találkozhattak, és a sámánhitből eredő lélekfelfogás megtalálható Püthagorasznál, Empedoklésznál és Platónnál is.

Arisztotelész lélekfelfogásának előzménye a lélekről szóló platóni tanítás (13e). Platón a *Kratüloszban* azt mondja, hogy a lélek az élet principiuma. Ahogy láttuk, a léleknek három része van: a gondolkodó, az indulatos (harag, felindulás, elszántság) és a vágyakozó (táplálkozás, szaporodás)

lélekrész. A jól működő lélekben a lélekrészek a gondolkodó lélekrész uralma alatt állnak, a rosszul működőben a vágyakozó lélekrész kerekedik felül. Platón a *Timaiosban* azt írja, hogy egyedül az ember lelke áll három részből, a növényeknek csak vágyakozó lelkük van, az állatoknak pedig vágyakozó és indulatos (17c). A lélek gondolkodó része az emberben isteni és halhatatlan, a másik két rész halandó (17c). Arisztotelész még több életjelenséget utal a lélek feladatai közé, a lélek formái nála a következők:

1. A legalacsonyabb rendű a tápláló lélek, ez minden élőlényben (növények, állatok, emberek) egyaránt megtalálható.

2. Az érzékelő lélek az állatok sajátja, az érzékelő lélek feladata a gyönyör és a fájdalom érzése, és az ezek nyomán fellépő vágyakozás.

3. A gondolkodó lélekrész az érzékelésből születik meg:
  - a) fantázia, képzelet, amelynek fejleménye az emlékezet, ez nem minden lénynél van meg,

- b) a gyönyör és a fájdalom érzéséből kialakuló vágyakozás nyomán jön létre a mozgás képessége (ez az állatoknál is megvan),

- c) az értelem pedig sajátosan csak az emberre jellemző.

Négy fő lelki tevékenységet különböztet meg a lélek részei alapján: a táplálkozás, az érzékelés, a mozgás és a gondolkodás. A lelken belül megkülönböztet aktív és passzív ész, az aktív ész túlélheti a test halálát, amely a lélekben lakozó isteni.

Platón és Arisztotelész lélekfilozófiájának ismeretelméleti jelentősége a legnagyobb, ők foglalkoztak első ízben azzal a kérdéssel, hogy hogyan teszünk szert az ismeretekre, ennek folyamán mi zajlik az emberben, mi a tanulás, a fantázia, az emlékezet. Együttal ebből ered az erényekről szóló tanításuk is.

A hellenisztikus filozófiai iskolák közül jelen írásban már csak Epikurosz (19) és az őt követő Lucretius lélektanát ismertetem röviden. Epikurosz átveszi az ókori atomisták, Leukipposz és Démokritosz tanítását az atomokról és az űrről. Azaz a világon minden atomokból és az űrből áll. Epikurosz a halálfélelemtől, a természeti jelenségektől és az istenektől való félelemtől szerette volna megszabadítani az embereket. Ezért az tanította, hogy a halállal a tudat elvész, a test és a lélek atomjaira bomlik, nincs túlvilági büntetés. Az érzékelés és a megismerés a tárgyakról leváló atomokkal történik, amelyek képecskéket (eidóla) alkotnak, ezek eljutnak az érzékszervekbe, és onnan a lélekbe. Epikurosz egyetért azzal az általános felfogással, hogy a lélek adja a testnek az életet (20a). Az atomokból álló lelket olyan lehelethez (pneuma) hasonlítja, amelyhez valami meleg vegyült. Ugyanis világos, hogy a halott se nem lélegzik, se nem meleg. Lucreti-

us szerint a lélek a tűz, a levegő, a lélegzet és egy meg nem nevezhető elem keveréke, de maga a lélek nem bontható fel ezen részekre (21a, 21b). A névtelen elem adja meg a lélek specifikus funkcióit, így az életfunkciókat.

Lucretius (21) megkülönbözteti az animust és az animát. Az animus a mellkasban helyezkedik el, a lélek gondolkodó része, míg az anima a testben szétszóródva az idegek feladatát látja el, érzéseket és érzeteket közvetít az animus felé, és a mozgásokat a végtagok felé. Ma az animust az aggyal azonosítanánk. Lucretius mensnek, elmének is nevezi a lelket, amely együtt születik, nő és öregszik az emberrel. Lucretiusnál a lélek (mens) pórusai, amelyeken a dolgok képmásai bejuthatnak, álmunkban is nyitva vannak. Lucretius a *De rerum natura* 3. könyvében (21c) írja le az animus és az anima kapcsolatát. Az animus, amelyet gyakran elmének, mensnek is hívunk („mentem quem saepe vocamus”), megfelel az elődöknél a gondolkodó lélekrésznek, vagy a nusznak, vagy a logikonnak, az észnek, míg az anima a pszükhének vagy a testben szétszóródott alogonak. Az animus és az anima elválaszthatatlanul össze vannak kötve („anima atque animus vincti”) (21d). Az animus és az anima testi (21e): „Haec eadem ratio naturam animi atque animai / corpoream docet esse.” Az animus úgy irányítja az egész embert, mint lovas a lovát vagy a kormányos a hajót (21e). Az animus végtelen finomságú atomokból áll, részei a pneuma, a calor, az aer és a meghatározatlan negyedik elem. A lélek született és halandó („nativos et mortalis esse animos”) (21d). A test és a lélek egymás nélkül nem létezhetnek, együtt adják az életképességet: „Denique corporis atque animi vivata potestas / inter se coniuncta valent vitaeque fruuntur” (21f). Lucretius sok bizonyítékot hoz fel arra nézve, hogy miért nem kell félnünk a haláltól, és hogy miért nem létezhet a halandó testben halhatatlan lélek.

## ÖSSZEGZÉS

Tulajdonképpen az animáról való elképzelés előzményét megtaláljuk a hippokratészi corpus *Diétáról* (*Peri diaitész*) című írásának 4. könyvében, amely egy álmoskönyv, erős orphikus, püthagoreus hatást mutat, és Platónnál is hasonló gondolatokat találunk, valószínűleg ezek a filozófiai iskolák hatottak az ismeretlen szerzőre. A *Peri diaitész* Werner Jaeger szerint az i. e. IV. század közepén íródott, míg mások az i. e. V. század végére datálják. Ez az álmoskönyv, amely az emberek álmaiból von le következtetéseket arra vonatkozóan, hogy milyen betegségben szenvednek, azzal kezdődik, hogy alvás közben a lélek mintegy elszabadul a testi dolgok, az érzékelés rabságából, és minden tevékenységet egymaga végez. Alvás közben a lélek bejárja a testet, szert tesz a szükséges ismeretekre, amelyekről álomban tudósítja az embert. Álomban a lélek jelzi a testi eseményeket, amelyeket a természetes dolgok bősége vagy hiánya, illetve a szokatlan változások idézhetnek elő, és amelyek különféle betegségekre utalnak (22).

Egészen a XVIII. századig él az az elképzelés, hogy az emberi testben működnek animális és vitális erők. Ha ezek valamilyen károsodást, ártalmat szenvednek, akkor az ember megbetegszik (23). A vis vitalis és vis animalis nyilvánvalóan a léleknek ezen régi felfogásából ered, és szintén hasonlóságot mutat a legrégebb, sámánisztikus lélekfelfogással.

Ezzel tulajdonképpen eljutottunk odáig, hogy a legrégebb idők óta meglévő sámánisztikus hagyomány, az élet és a lélegzet-lélek elképzelése hogyan jutott el az ókori filozófusok lélekfelfogásáig, ahol a pneuma (lélek-lélegzet) az élet principiuma, és a sokfajta lélekelnevezés dacára a lélek mindenhol az élet principiuma. Már a sámánisztikus lélekfelfogás szoros kapcsolatot mutat a lélek (elvesztése) és a testi betegségek között. Tulajdonképpen nem más ez, mint a modern kor felfogása arról, hogy a lelki betegségek hogyan szomatizálódnak. Nemcsak az élet lehetetlen a lélek nélkül, ahogy a lélegzet nélkül is, hanem értelmi és érzelmi képességeink is a lélek megfelelő működésétől függenek. Azaz ami az embert emberré és élővé teszi, az nem más, mint a lélek.

## IRODALOM

1. Eliade, Mircea *Shamanism* [A sámánizmus] Budapest, Osiris Kiadó 2002:46–75(a), 193, 201(b), 375(c), 275(d), 201(e).
2. Frazer, James G. *The Golden Bough* [Az aranyág] Budapest, Századvég 1993: 25–27(a), 117–128(b).
3. Dodds, Eric Robertson *The Greeks and the irrational* [A görögség és az irracionális] Budapest, Gond-Cura Alapítvány – Palatinus Kiadó 2002:67–91.
4. Oppenheim, A. Leo *Ancient Mesopotamia* [Az ókori Mezopotámia] Budapest, Gondolat Könyvkiadó 1982: 251–253(a), 260–270(b).
5. Budge, Wallis E. A. *Osiris and the Egyptian Resurrection*. 2. köt. New York, Dover Publications, 1973:128–30.
6. Ions, Veronica *Egyptian Mythology* London: Hamlyn 1982:21, 84, 86(a); 124–125, 132, 137(b); 28, 33, 104, 122, 124, 130, 132(c).
7. Homer *The Iliad* 1–2. köt. Trans. by Murray A. T. (Loeb Classical Library) Cambridge, Massachusetts – London, Harvard University Press – William Heinemann 1978.
8. Homer *The Odyssey* 1–2. köt. Transl. by Murray A. T. (Loeb Classical Library) Cambridge, Massachusetts – London, Harvard University Press – William Heinemann 1984.
9. Homérosz *Iliad* [Íliász] Devecseri Gábor ford. Budapest, Magyar Helikon 1972.
10. Homérosz *Odyssey* [Odüsszeia] Devecseri Gábor ford. Budapest, Magyar Helikon 1971.
11. Liddell, Henry George, Scott, Robert A *Greek-English Lexicon* Oxford, Clarendon Press 1968:810(a), 948(b), 1954(c), 780(d), 877(e), 1643(f), 2026–7(g).
12. *Elischer-Fröhlich's dictionary to Homer's two epics for school use*. Third edition [Elischer-Fröhlich szótára Homeros két eposához iskolai használatra. 3. kiad.] Budapest, Lauffer Vilmos-féle Könyvkiadóhivatal 1901:138(a), 163(b), 307(c), 169(d), 277(e), 317(f).
13. Arisztotelész *Writings on the philosophy of the soul* [Lélekfilozófiai írások] Steiger Kornél ford. Budapest, Európa 1988:16–23(a), 20(b), 27–28(c), 29(d), 355–77(e).
14. Kirk, Geoffrey Stephen, Raven, John Earle, Schofield, Malcolm *The presocratic philosophers* [A preszókratikus filozófusok] Budapest, Atlantisz Kiadó 1998:150(a), 239(b), 242(c), 152(d), 301–7(e), 303(f), 306(g).
15. *Heraclitus' Muses, or On nature* [Hérakleitos műzsái vagy A természetéről] Budapest, Helikon Kiadó 1983.
16. *Greek thinkers from Thales to Anaxagoras* [Görög gondolkodók Thalészról Anaxagoraszig] Bodor András, Kerényi Károly, Marticskó József, Ritoók Zsigmond, Sebestyén Károly, Steiger Kornél, Szabó György ford. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1992:56–9.
17. *The complete works of Plato, vols 1-3* [Platón összes művei. 1–3. köt.] (Bibliotheca classica) Devecseri Gábor, Faragó László, Kárpáty Csilla, Kerényi Grácia, Kövendi Dénes, Papp János, Péterfy Jenő, Ritoók Zsigmond, Steiger Kornél, Szabó Árpád, Szabó Miklós, Telegdi Zsigmond ford. Budapest, Európa 1984: 2. kötet 745–748(a), 2. kötet 295, 699–709(b), 1. kötet 1045, 1061, 1072(c), 3. kötet 340–344, 379–381(d).
18. *Greek thinkers from Empedocles to Democritus* [Görög gondolkodók Empedoklészről Démokritoszig] Bodor András, Kövendi Dénes, Sebestyén Károly, Steiger Kornél, Szabó György ford. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1992:59–104.
19. Cicero, Marcus Tullius *On the supreme good and evil* [A legfőbb jóról és rosszról] Némethy Géza ford. Budapest, Franklin Társulat 1901.
20. Long, Anthony Arthur *Hellenistic philosophy* [Hellenisztikus filozófia] Budapest, Osiris 1998:71–85.
21. Lucretius *On the nature of things* [De rerum natura] (Auctores Latini 6.) Budapest, Tankönyvkiadó 1969:39(a), 40(b), 88, 93–94(c), 91(d), 90(e), 95(f).
22. Szabó Mária *Dream interpretation and healing in ancient Greece* [Álomfejtés és gyógyítás az ókori Görögországban] Magyar Orvosi Nyelv 2023;1:15–22. <https://doi.org/10.1556/650.2024.HO2818>
23. Barta Andrea, Delbó Katalin, Varga Éva Katalin, Szabó Mária, Szöllősi Lili, Somodi Brigitta, Bereczki Dániel *The Hungarian translation of Ferenc Pápai Páriz's Basel university thesis on the 350th anniversary of his defence and medical graduation* [Pápai Páriz Ferenc baseli egyetemi diplomamunkájának latinról magyarra fordítása védésének és orvossá avatásának 350. évfordulóján] Orvosi Hetilap 2023;46:1815–8. <https://doi.org/10.1556/650.2024.HO2818>

„Pókhálónál finomabb hálók pókhálózzák be a lelket, s ideg-  
zetünket s erezetünket a kristályvíz iszapjánál finomabb ré-  
tegek ülik meg. Sok-sok holt gondolat ülepszik le a lélek  
zugolyaiban, mintha tisztátlan lelkeknek párái volnának,  
s ezektől a páraktól oly nehézkes lesz a lelkiünk, mintha  
mázsás súlyok nehezednének ránk. Ezt a belénk avasodott  
halált, ezt a hozzánk tapadt bünt az élő lélek áramaival (...)  
kell magunkból kilöknünk.”

(Prohászka Ottokár)

„A lélekben lakozó legfőbb jó: a belátás, megértés, együtt-  
érzés és erény - az ember legfőbb feladatai a Földön.”

(Platón)